

УДК 347.2 (477)«08/12» (092)

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКОМ ПРАВА Г.Ф. БЛЮМЕНФЕЛЬДОМ (1861-1920) ФОРМ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Греченко Володимир Анатолійович,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри соціально-
гуманітарних дисциплін
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, м. Харків, Україна)

Росіхін Василь Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
проректор з інноваційно-
корпоративної роботи
та адміністрування (Харківський
національний університет
радіоелектроніки, м. Харків, Україна)

У статті проаналізовано історико-правові погляди Г.Ф. Блюменфельда, який належав до поширеного тоді історико-юридичного напрямку. Він вивчав ключові питання історичного розвитку: громаду, виникнення кріпацтва, державний лад, механізми функціонування суспільства за певними правовими нормами. Г.Ф. Блюменфельд зосередився на дослідженні маловивченого в історико-правовій науці питання про розвиток землеволодіння у Давній Русі (у його розумінні ця доба охоплювала час з раннього Середньовіччя до кінця XVII ст.). Використавши широке коло джерел та літератури (зокрема, положення засновника науки «соціологія права» Генрі Мена), історик доводив, що основною формою землеволодіння на Русі була сімейна громада, так

звана «задруга» – родинна спільнота патріархального типу, група людей, що живуть і працюють в одному господарстві. Він вважав, що задруга – явище загальнолюдське; установа, через яку людство, керуючись певними законами розвитку, повинно було переступити, щоб досягнути вищих форм побуту. Таким чином, Г.Ф. Блюменфельд розвинув теорію «задруги», яку висунув і обґрунтовував його вчитель професор Ф.І. Леонтович. Разом з цим він показав, що задруга співіснувала з іншими формами земельного землеволодіння. Г.Ф. Блюменфельд зазначав, що в період до встановлення монголо-татарського іґа на Русі суб'єктом вотчинного володіння була сім'я; відчуження землі було рідкісним і здійснювалося зі спільної згоди усіх членів сім'ї, які залишали за собою право викупу; право володіти приватною власністю належало усім класам народу, втручання держави у вотчинні справи було слабким. Дослідник відзначав опосередкований вплив монгольських норм на руське землеволодіння (непряме – оскільки монголи не були землевласниками). З падінням монгольського іґа атрибути ханської влади були перенесені на князя, який став таким чином верховним вотчинником всієї руської землі.

Ключові слова: історія права, Г.Ф. Блюменфельд, Київська Русь, Руська Правда, форми землеволодіння.

STUDY BY THE HISTORIAN OF LAW G.F. BLUMENFELD (1861-1920) FORMS OF LANDOWNERSHIP OF THE KIEVAN RUS ERA

Grecenko Volodymyr Anatolievich,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Honored Worker of Education of Ukraine,
Head of the Department of Social
and Humanitarian Disciplines
(Kharkiv National University of Internal Affairs,
Kharkiv, Ukraine)

Rossikhin Vasyl Vasylyovych,
Doctor of Law Sciences, Professor,
Vice-rector for innovation
and corporate work and administration
(Kharkiv National University of Radio
Electronics, Kharkiv, Ukraine)

The article analyzes the historical and legal views of G.F. Blumenfeld, who belonged to the widespread then historical and legal direction. He studied the key issues of historical development: society, origin of serfdom, state system, mechanisms of functioning of society in accordance with certain legal norms. G.F. Blumenfeld was concentrated on research of little-known in historical and legal science question about development of landownership in ancient Rus (in his understanding this era covered the time from early middle Ages to the end XVII of century). Using the wide range of sources and literature (in particular, position of science founder “sociology of law” to Henry Maine) a historian proved that by the basic form of landownership on there was a family community Rus, so-called “zadruha” is a family association of patriarchal type, group of people that live and work in one economy. He considered that “zadruha” is the phenomenon common to all mankind; institution through which humanity, following the certain laws of development, it had to step over, to achieve the higher forms of way of life. Thus, G.F. Blumenfeld. developed the theory of “zadruha”, which was advanced and substantiated by his teacher, Professor

F.I. Leontovich. However, he showed that the outsider coexisted with other forms of land tenure. G.F. Blumenfeld noted that in the period prior to the establishment of the Mongol-Tatar yoke in Russ, the subject of the patrimonial possession was a family; the alienation of land was rare and was carried out with the common consent of all family members who left the right to redemption;

The right to own private property belonged to all classes of people, the state interference in patrimonial businesses was weak. The researcher noted the indirect influence of the Mongolian norms on Russian landownership (indirect - since the Mongols were not landowners). With the fall of the Mongolian yoke attributes of the Khan's power were transferred to the prince, who thus became the supreme patrimonial of all the Russ land.

Key words: History of Law, G.F. Blumenfeld, Kievan Rus, Russkaya Pravda, forms of landownership.

Постановка проблеми та її актуальність. Дослідження питань, пов'язаних із землеволодінням та його формами, є актуальним з історичної та практичної точок зору, оскільки питання про приватну власність на землю є й зараз предметом активної дискусії в Україні. Крім того, вивчення наукової спадщини істориків права минулого дозволяє визначити ступінь розробленості самої цієї науки на кожному з етапів її розвитку. Особливо це стосується XIX століття, коли відбувалося зародження та становлення основних концепцій права доби Київської Русі та інших періодів історії вітчизняного законодавства.

Стан дослідження. Науковий доробок Г.Ф. Блюменфельда абсолютно не вивчений. Лише деякі думки з його робіт аналізуються в монографії «Право Київської Русі у дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX – на початку XX ст.», що побачила світ 2018 р. [1].

Мета і завдання дослідження. Виходячи з недослідженості даної теми, автори поставили за мету проаналізувати основні погляди Г.Ф. Блюменфельда щодо форм землеволодіння доби Київської Русі. Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- вивчити погляди вченого щодо приватної власності на землю в Давній Русі;
- провести порівняльне дослідження думок Г.Ф. Блюменфельда щодо форм землеволодіння доби Київської Русі з поглядами інших вчених-істориків права XIX ст. на це ж питання;
- дати загальну оцінку наукового доробку Г.Ф. Блюменфельда.

Наукова новизна дослідження. Уперше досліджено внесок Г.Ф. Блюменфельда в розвиток науки «Історія права» у XIX ст.; показано його зв'язок з основними тенденціями генези історико-правової науки XIX ст., висвітлено його погляди щодо «задружної» теорії, основних форм землеволодіння домонгольської Русі

Виклад основного матеріалу. Блюменфельд Герман (Генріх) Фадейович (Фейцелєвич) народився 21 серпня 1861 р. в Херсоні, в сім'ї херсонського рабина Фейцеля Блюменфельда. В 1879 р. закінчив Херсонську гімназію, в 1883 р. – юридичний факультет Новоросійського університету [2, с. 2] зі ступенем кандидата. Під впливом Ф.І. Леонтовича він почав займатися вивченням історії права. Основною в його науковому доробку є праця «Про форми землеволодіння в давній Русі» («О формах землевладения в древней Руси» 1884, удостоєна золотої медалі ради Новоросійського (Одеського) університету, наклад 400 примірників) [3]. Ця книга знаходилася в особистій бібліотеці Г.В. Плеханова – на титульній сторінці є його власницький штамп, а на передньому і задньому форзаці його помітки [4]. Г.Ф. Блюменфельд взяв участь у засіданнях секції «Пам'ятки юридичного та громадського побуту» VI Археологічного з'їзду, що відбувся в Одесі у 1884 р. Прочитав дві доповіді: «Давність поземельного права» та «Про значення писцових книг

у давньому господарському побуті російського народу». 1886 р. був удостоєний премії кн. А. Васильчикова у розмірі 500 рублів [5]. Написав також роботи «О падших детях и обществе патроната» (1887); «Крымско-татарское землевладение» (1888); «Наследование в авторском праве» (1892) [6, стлб. 678–679]. У 1890-ті перестав займатися історією права, сконцентрувавшись на адвокатській діяльності. Брав участь у декількох резонансних процесах, що зробило його одним з найпопулярніших адвокатів в Одесі, приятелював з багатьма визначними вченими. Зокрема, входив до неформального гуртка Семена (Шимона) Дубнова – видатного єврейського історика, письменника та ідеолога, який відстоював ідею про пріоритет духовності перед державністю в єврейській історії [7, с.488]. У 1891 р. разом з С. Дубновим брав участь у підготовці перекладу скороченого видання історії євреїв Генріха Греца [8, стлб. 770–775]. Але він не поділяв думку тих, хто привносив в історичну науку національну ідею. Його сучасники відзначали глибину його ерудиції, неабиякий ораторський хист, ліберальні погляди щодо розвитку суспільства. Був активним учасником Одеського юридичного товариства, друкувався у російськомовних єврейських журналах «Рассвет» та «Русский еврей» [5]. У 1887–1917 рр. виконував обов'язки присяжного повіреного округу Одеської судової палати [9]. Після Лютневої революції в травні-листопаді 1917 р. став сенатором Цивільного касаційного департаменту Правлячого Сенату; у листопаді того ж року вийшов у відставку. Помер, за деякими даними, в 1920 році [10, с. 20].

Аналіз його праць показує, що він належав до поширеного тоді в історичній науці історико-юридичного напрямку. Репрезентанти цього напрямку вивчали вузлові питання історичного процесу: державний устрій, механізми функціонування та розвитку суспільства, еволюцію громади за певними правовими нормами. Проте їх погляди не були позбавлені деякого схематизму та догматизму. Усю сукупність чинників амбівалентного історичного процесу вони прагнули розглядати здебільшого крізь призму сучасних для них юридичних понять, увібрати у певні, сформульовані ними схеми. Разом з цим саме завдяки працям істориків права цього напрямку було вивчено значний масив історичних джерел, по-новому досліджено ключові проблеми історії [5].

Час найбільшої наукової активності Г.Ф. Блюменфельда припав на 80 рр. ХІХ століття, коли активно обговорювалися та досліджувалися загальнотеоретичні, історичні та практичні питання діяльності громади. Дискусія відбувалася між представниками двох основних концепцій. Перші з них виступали проти громадського землеволодіння, характеризували його як основний стримуючий чинник економічного прогресу, прийнятний лише на початкових етапах становлення землеробської культури. Прибічники другої концепції були захисниками громади і повністю заперечували подібні точки зору. Учасники полеміки багато апелювали до питань політекономії, нерідко ігноруючи тривалу еволюцію громади всупереч багатьом, несприятливим для її розвитку чинникам. Внесок Г.Ф. Блюменфельда в цю дискусію полягав у тому, що він показав, яким важливим є історичний аспект у розгляді питання про землеволодіння.

Основну увагу вчений приділив дослідженню недостатньо вивченого в історико-правовій науці питання про еволюцію форм землеволодіння у Давній Русі (у його інтерпретації цей період простягався з раннього Середньовіччя до кінця ХVІІ ст.). Робота викликала зацікавленість у наукових колах істориків права, оцінювалася як ґрунтовне дослідження, про що свідчить низка рецензій у основних наукових журналах Російської імперії. Найбільш цікавою була рецензія професора М.Ф. Владимирського-Буданова, який розкритикував задружну теорію як таку, що нездатна пояснити всю специфіку генези землеволодіння на Русі [5].

Книга Г.Ф. Блюменфельда відкривається цитатою німецько-австрійського правника, історика, державознавця та економіста Лоренца фон Штайна [11, с. 895–897] (1881) з

книги «Три питання землеволодіння: ірландський, континентальний і трансатлантичний»: «Історія світу починається з історії землеволодіння; кочовий народ не має історії» [12, S. 14]. І цей епіграф був не випадковим. Г.Ф. Блюменфельд зразу ж хотів показати значення еволюції землеволодіння в історії людства і, зокрема, в історії Давньої Русі.

Грунтуючись на широкій джерельній базі та досягненнях сучасних йому представників соціально-гуманітарних наук (зокрема, на положеннях засновника науки «соціологія права» Генрі Мена) [13], історик намагався довести, що основною формою землеволодіння на Русі була сімейна громада, так звана «задруга» – родинна спільнота патріархального типу, група людей, що живуть і працюють в одному господарстві. Г. Мен (1876) писав: «Світ надає нам приклади землеробських груп на усіляких ступенях розвитку, починаючи з тієї, коли ці групи складаються з дійсних родичів і закінчуючи тою, за якої зберігається лише слабка тінь єдино кровності, і поєднуючою засадою для групи землеробів слугує винятково земля, яка обробляється їх спільними зусиллями. Послідовним ступеням такого розвитку, очевидно, відповідають «поєднуюча» сім'я індусів, сімейні громади південних слов'ян, і, насамкінець, справжня сільська громада в такому вигляді як вона спостерігалася в Росії...» [14, с. 64].

Інакшою була думка бельгійського історика, економіста та соціолога Еміля Лавеле [15] (1875), який писав: «В пізнішу епоху, коли загальне володіння з періодичним розподілом вийшло з користування, земля не зразу зробилася приватною власністю окремих осіб. Вона володілася спочатку як невідчужене спадкове надбання сім'ї, яка жила спільно під однією покрівлею чи в одній загороді» [16, с. 189]. Г.Ф.Блюменфельд не погоджується з цим, стверджуючи, що сімейна громада лише тимчасове явище в житті народу, вона швидко трансформується в сільську. Сімейна громада, на його думку, є фундаментом територіальної і клітинкової, з якої розвинувся громадський побут [17, с. 5–6]. Він вважав, що задруга – явище загальнолюдське; установа, через яку людство, керуючись певними законами розвитку, повинно було переступити, щоб досягнути вищих форм побуту [17, с. 14]. Таким чином, у роботі Г.Ф. Блюменфельда подальшого розвитку набули положення концепції задруги, запропонованої його вчителем Ф.І. Леонтовичем. Разом з цим він доводив, що задруга паралельно співіснувала з іншими формами земельного землеволодіння.

Найцікавішими аспектами дослідження, до яких він звернувся, стали відмінності між громадами в країнах з різною формою державного устрою. У книзі виявлені ті чинники, які сприяли збереженню слов'янських громад, і висунута гіпотеза, чому розпалися їхні західноєвропейські варіанти.

Г.Ф. Блюменфельд дослідив первинні форми землеволодіння, показав вплив князів на поземельні стосунки в Стародавній Русі, висвітлив суспільне становище селян, історію волосної громади. Він проаналізував форми землеволодіння за різницею суб'єктів права, звернувши увагу на необхідність уточнення понять, що стосувалися земельної власності у цей період. Зокрема, йшлося про так звану «чорну землю». Дослідник вважав, що чорною землею називалася земля, що нікому взагалі не належала, була громадською – на противагу білій, вотчинній [17, с. 123].

Вчений нагадав, що відомості про існування приватної власності в Давній Русі стосуються сивої давнини. Ще княгині Ользі належало на приватному праві село Ольжиці [17, с. 127]. Таким чином, він підкреслив давність інституту приватної власності у східних слов'ян.

У XIX ст. й інші вчені вважали, що повне і необмежене володіння стає власністю тоді, коли воно отримало визнання з боку інших осіб і суспільства: так, стародавнє володіння стало правом, коли не було тих, хто сперечався за це право. Вони не сумнівалися, що право власності, незалежно від факту володіння, усвідомлюване було з

прадавніх часів, і що це усвідомлення стосувалося і права на нерухомі речі, але в Руській Правді виражено безперечно лише відносно рухомих речей [1, с. 239].

Слід зазначити, що в Руській Правді не містилось спеціальних статей, які регулювали б право власності на землю. Феодальна земельна власність існувала у вигляді князівських доменів та боярських і монастирських вотчин, а також базувалась переважно на князівських пожалуваннях. Спочатку право власності на землю набувалось шляхом заїмки та освоєння вільних земель холопами і залежними селянами. Пізніше основним способом набуття земельної власності стало захоплення землі в сусідів (так зване «окняжіння» або «обоярення» землі). Щодо права боярської та монастирської власності на землю, то набувалось воно в результаті дарування князем. Власність же громади на землю базувалась на природному праві [18, с. 96].

Як вірно зазначає сучасний дослідник О.Є. Блажівська (2013), «князі роздавали землі своїм дружинникам, тіунам, слугам. Чим пізніша редакція Руської Правди, тим частіше в ній згадується про розвиток феодальних вотчин, які включали в себе хороми власника, житло його слуг, приміщення для челяді й залежних селян, господарський інвентар» [19, с. 118].

Як вважали представники історико-юридичного напрямку, у найдавніший період нашої історії відбулося щонайтісніше злиття прав публічних з приватними. «Земля» є територія держави, земля ж є об'єкт частки права груп осіб, що становлять державу. Стосовно цього Г.Ф. Блюменфельд зазначав, що бояри та купці володіли землею на вотчинному праві, селяни – на громадському праві, але це не значить, що у останніх не було права набувати вотчини. Вказана різниця, як уважав вчений, ґрунтувалася на чисто фактичних, а не станових стосунках; вони витікали не з юридичних, а економічних умов. Володіння вотчинами лише фактично зосереджувалося в руках бояр та купців, але з юридичної точки зору жоден клас народу не був позбавлений права володіти вотчинами [17, с. 127]. М.Ф. Владимирський-Буданов (1907) у своїй класичній роботі «Обзор истории русского права» наводив з цього приводу такий приклад: «Міська громада Києва (що включала спочатку усіх полян) володіла лісами, що оточували її; це була уся її територія, але нею уся вона володіла спільно» [20, с. 528].

Г.Ф. Блюменфельд писав, що в домонгольський період суб'єктом вотчинного володіння була сім'я; відчуження землі було рідкісним і здійснювалося зі спільної згоди усіх членів сім'ї, які залишали за собою право викупу; право володіти приватною власністю належало усім класам народу, втручання держави у вотчинні справи було слабким [17, с. 126]. Такої ж точки зору дотримувався і Й.В. Турчинович (1853): «Допоки сім'я, а не члени її мали громадське значення, до тих пір окрема особа не могла отримати ніяких прав. Найдавнішим володінням землею було сімейне ... під управлінням батька сімейства [21, с. 11, 53].

Для визначення межі застосовувався звичай, взятий від давніх германців, який відбився в приказці: «коли межують, то на межі хлопчиків січуть» з метою краще зафіксувати у їх пам'яті відведену межу [17, с. 130].

Погляди Г.Ф. Блюменфельда не йшли врозріз з його попередниками і щодо захисту власності, її сутності і значення. Зокрема, Ф. Моршкін (1837) з цього приводу писав таке: «Захищався земський світ і захищався без розрізнення, чи мав право власник володіти особливою річчю чи не мав. Справа полягала не в одній речі, а в недоторканності, непорушності усіх речей» [22, с. 90].

Г.Ф. Блюменфельд акцентував увагу на тому, що господарські, а не кровні інтереси отримали переважне значення в слов'янській сім'ї. Він підкреслював, що родич, який не брав участі у спільному господарстві, не мав жодних прав на сімейне майно [17, с. 130–131].

На його думку, спочатку земля не була предметом відчуження. Вона складала основу сім'ї, що володіла нею, і продати її означало підірвати цю основу; та й земля ця мала малі ціни за наявності великої кількості незайманого вільного ґрунту, отже, під час її відчуження не знайшлося б покупців; насамкінець, ідея приватної власності була мало розвинена, щоб допустити можливість розпорядження землею [17, с. 132].

Це відповідає й точці зору правників ХХ ст. Згідно з Гарольдом Демсецем (1967), права власності виникають тоді, коли у власників з'являється бажання інтерналізувати зовнішні ефекти, тобто коли вигоди від інтерналізації стають більшими, ніж пов'язані з нею витрати [23, р. 349]. В результаті переходу до приватної власності у агентів зменшується ризик і невизначеність щодо власності і, як наслідок, з'являються стимули до ефективного використання ресурсів [24, р. 141].

Г.Ф. Блюменфельд заперечував І.Д. Беляєву (1879), який писав, що Руська Правда допускає право вільного переходу селян в усілякий час і без будь-яких умов [25, с. 17]. Проаналізувавши текст Руської Правди, Г.Ф. Блюменфельд стверджував, що в ній є лише один натяк на це і прямо ніде не говориться про право переходу [17, с. 224–225].

Дослідник відзначав опосередкований вплив монгольських норм на руське землеволодіння (непрямий – оскільки монголи не були землевласниками). З падінням монгольського іґа – констатує він, атрибути ханської влади були перенесені на князя, який став таким чином верховним вотчинником всієї руської землі. [17, с. 110].

Висновки. Отже, безсумнівним є внесок Г.Ф. Блюменфельда в розробку проблем історії права Київської Русі. Його наукова праця «Про форми землеволодіння в древній Русі» була написана з позицій історико-юридичного напрямку, в ній він спирався на передові, як на той час методологічні підходи соціології права Генрі Мена, соціальної держави Лоренца фон Штайна та теорії «задруги» Ф.І. Леонтовича. Зосередившись на аналізі форм землеволодіння доби Київської Русі, Г.Ф. Блюменфельд прагнув довести, що в Давній Русі громада, на відміну від Західної Європи, була органічним утворенням, яке не суперечило побуту та світогляду русичів і сприяла прогресу господарства. На його думку, суб'єктом вотчинного володіння у цей період була сім'я; право володіти приватною власністю належало усім соціальним групам, регулююча роль держави щодо вотчин була незначною.

Список використаних джерел:

1. Головка О.М., Греченко В.А. Право Київської Русі у дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. Харків : Константа, 2018. 472 с.
2. Блюменфельд (Герман Фадеєвич). Энциклопедический словарь. Дополнительный том. Т. 1. Аа-Вяхир. Санкт-Петербург : Изд. Брокгауз-Ефрон, 1905. С. 275.
3. Политические и социальные науки. Библиограф. 1885. № 1. Январь. С. 2
4. Похожа ли история России на историю Западной Европы? Дом Плеханова. URL: <http://nlr.ru/domplekhanova/59/biblioteka-v-biblioteke>.
5. Блюменфельд Герман Фадеєвич. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D1%8E%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%84%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%B4_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%A4%D0%B0%D0%B4%D1%94%D1%94%D0%B2%D0%B8%D1%87
6. Блюменфельд, Герман Фадеєвич. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общ. ред. Л. Кацнельсона и Д.Г. Гинзбурга. Т. 4: Бе-Абидан-Брес. Санкт-Петербург : Изд. Общества для научных еврейских изданий и издательства. Брокгауз-Ефрон, 1909. С. 678–679.
7. Подольський А.Ю. Дубнов Семен. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г-Д. С. 488.

8. Бернфельд С. Грец, Генрих. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общей редакцией Л. Кацнельсона и Д.Г. Гинзбурга Т. 6. Гадассий-Данте. Санкт-Петербург : Изд. Общества для научных еврейских изданий и издательства и Брокгауз-Ефрон, 1910. Стлб. 770–775.
9. Блюменфельд, Герман Фаддеевич. Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D1%8E%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%84%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%B4_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%A4%D0%B0%D0%B4%D0%B4%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87.
10. Блюменфельд Герман Фаддеевич. Шилохвост О. Русские цивилисты: середина XVIII – начало XX в.: Краткий биографический словарь. Москва : Статут, 2005. 192 с.
11. Штейн (Лоренц фон Stein). Энциклопедический словарь. Т. XXXIX-а: Шенье – Шуйский монастырь / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон; Под ред. К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон, 1903. с. 895–897.
12. Lorenz von Stein. Die drei Fragen des Grundbesitzes : die irische, die kontinentale und die transatlantische Frage. Stuttgart : J.G. Cotta sche Buchhandlung 1881. 305 S.
13. Мэн, Генри. Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%8D%D0%BD_%D0%93%D0%B5%D0%BD%D1%80%D0%B8.
14. Мэн Г.С. Древнейшая история учреждений : Лекции : пер. с англ. Санкт-Петербург : Ред. журн. «Знание» (Д.А. Коропчевского и И.А. Гольдсмита), 1876. 328 с.
15. Лавелэ, Эмиль Луи Виктор. Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8D_%D0%AD%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%9B%D1%83%D0%B8_%D0%92%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80
16. Лавеле Э. Первобытная собственность. Санкт-Петербург : Издание «Русской книжной торговли», 1875. 381 с.
17. Блюменфельд Г.Ф. О формах землевладения в древней России. Одесса : Тип. П. А. Зеленого, 1884. 346 с.
18. Дністрянський С.С. Річеве право. Прага, 1923. 204 с.
19. Блажівська О.Є. Особливості цивільно-правового регулювання майнових відносин за Руською Правдою. Університетські наукові записки. 2013. № 4(48). С. 117–122.
20. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Київ : Лито-типогр. тов-ва И.Н. Кушнерев и Ко., 1907. 714 с.
21. Турчинович О.В. О поземельной собственности и наследстве в древней Руси. Санкт-Петербург : тип. Э. Веймара, 1853. 58 с.
22. Морошкин Ф.Л. О владении по началам русского законодательства. Рассуждение экстраординарного профессора Фёдора Морошкина для получения степени Доктора Прав. Москва : типограф. ун-та, 1837. 242 с.
23. Demsetz H. Towards a Theory of Property Rights. *American Economic Review*. 1967. Vol. 57. No 2. P. 347–359.
24. Jaffe A.J. Louziotos D. Property Rights and Economic Efficiency: A Survey of Institutional Factors. *Journal of Real Estate Literature*. 1996. Vol. 4. P. 137–159.
25. Беляев И.Д. Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе. Москва : Типо-лит. Н.В. Любенкова, 1879. 306 с.